

„KRYZYS MĘSKOŚCI” W ROSYJSKIEJ PROZIE KOBIET KOŃCA XX WIEKU

“CRISIS OF MASCULINITY” IN THE RUSSIAN FEMALE PROSE OF THE LATE 20TH CENTURY

One of the media topics of female prose in the late 20th century was the attempt to present the crisis of masculinity. In response to aesthetical suppositions in female prose, women writers relocated male characters from the public to the private field. In showing weakness, distancing, and emotional instability of males, they busted the myth of masculinity based on the so-called of a man of action, capable of deeds of valor. The writers concerned convincingly created a new type of character that objected to the canonical images of men presented in Russian classics. The article investigates works by Maria Arbatova, Ludmila Petrushevskaya, Rada Polistchuk, Ludmila Ulitskaya, Svetlana Vasilienko, and others.

Keywords: “masculinity crisis”, “death of the hero”, female prose, weaker sex, no father syndrome

W stereotypowym ujęciu mężczyzna w Rosji jest kojarzony z odwagą, bohaterskim czynem i gotowością do poniesienia ofiary w walce o obronę ojczyzny. Odzwierciedleniem heroicznej postawy rosyjskich mężczyzn stała się literatura piękna, malarstwo, a następnie sztuka plakatu i obrazy filmowe. Służba ojczyźnie wiązała się z honorem i wiernością zasadom, odpowiedzialnością i szczególnym poczuciem braterstwa. Ideały te przypisywano zarówno radzieckim żołnierzom, jak i dekabrystom, o których Jurij Łotman pisał, że „были в первую очередь людьми действия”¹. Wyobrażenia o rosyjskim mężczyźnie były uformowane na twierdzeniu, że został on powołany do różnorodnych działań nadzwyczajnych, jak walka z carską tyranią, zewnętrznym agresorem, wrogiem klasowym czy budowanie komunistycznego ustroju. W tym patriarchalnym modelu społecznym miejsce kobiety sprowadzało się do opieki domowego ogniska, wiernej żony, czułej matki, pocie-

¹ Ю.М. Лотман, *Декабристы в повседневной жизни. (Бытовое поведение как историко-психологическая категория)*, <http://vivovoco.astronet.ru/vv/papers/lotman/declot.htm>, data dostępu: 25.09.2020.

szycielki i powierniczki². Ewa Pogonowska zauważa, że „różnica między płciami zasadza się na przeciwstawieniu ruchu i bezruchu, aktywności i pasywności”³. Podczas gdy mężczyzna jako człowiek czynu toczył boje, rolą kobiety było czekanie wypełnione opieką nad potomstwem. I mimo, że w czasie wielkiej wojny ojczyźnianej kobiety przejęły męskie zawody, aktywnie uczestniczyły w działaniach wojennych⁴, a następnie na równi z mężczyznami odbudowywały kraj, termin „słaba płeć” w odniesieniu do Rosjank nie został wyparty z oficjalnego dyskursu. Zwycięstwo nad faszyzmem stało się ostatecznym ukoronowaniem dominacji pierwiastka męskiego w radzieckim społeczeństwie.

Publiczną dyskusję nad rzeczywistym położeniem rosyjskich mężczyzn zapoczątkował artykuł Borysa Urlanisa *Chrońcie mężczyzn!* (*Бережьте мужчин!*) opublikowany na łamach „Литературной газеты” w 1968 roku. Radziecki demograf i ekonomista zwrócił uwagę na wysoką i przedwczesną śmiertelność mężczyzn, wynikającą z jednej strony z uwarunkowań biologicznych, z drugiej spowodowaną autodestrukcyjnymi przyzwyczajeniami jak alkoholizm, palenie papierosów, niepohamowanie w jedzeniu, a także brakiem zainteresowania ochroną własnego zdrowia⁵. Ten i kolejne artykuły Urlanisa⁶ oraz wtórujących mu specjalistów uwypukliły skalę problemu związanego z demograficzną sytuacją płci męskiej oraz jej społecznymi i ekonomicznymi następstwami. W tej debacie mężczyzna po raz pierwszy występował w roli ofiary, wymagającej pomocy radzieckiej władzy, a także szczególnej troski ze strony kobiet: „Женщины, берегите мужчин, ведь они не менее прекрасная половина рода человеческого”⁷. Całokształt dyskursu toczącego się w epoce zastoju ujawnił „kryzys męskości” („кризис маскулинности”) widoczny nie tylko z poziomu różnic demograficznych

² Żony dekabrystów stanowią przykład poświęcenia wyjątkowego typu, ponieważ decydowały się na współdzielenie losu zesłańca. W wyniku emancypacji kobiet w czasach radzieckich – choć czyn XIX-wiecznych kobiet nadal był pozytywnie oceniany – od partnerek więźniów politycznych, dysydentów czy emigrantów nie oczekiwano tego rodzaju solidarności z mężem. Przeciwnie, władze w odpowiedni sposób „zachęcały” do zerwania wszelkich więzi z potencjalnym wrogiem państwa. W ciekawy sposób sytuację żon skazańców opisuje Aleksander Sołżenicyn w powieści *Krąg pierwszy*. Zob. A. Sołżenicyn, *Krąg pierwszy*, tłum. J. Pomianowski, Warszawa 1997.

³ E. Pogonowska, *Męski «deficyt» i «kobieca twarz Rosji»*, „Przegląd Rusycystyczny” 2015, nr 3 (151), s. 33.

⁴ Zob. S. Aleksijewicz, *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety*, tłum. J. Czech, Wołowiec 2010.

⁵ Б.Ц. Урланис, *Берегите мужчин!*, „Литературная газета” 2020, № 2-3 (6721), <https://lgz.ru/article/-2-6721-22-01-2020/beregite-muzhchin/>, data dostępu: 25.09.2020.

⁶ М.и.н. О социальной гигиене мужчин (1969), *Безотцовщина* (1970), *И снова: берегите мужчин!* (1978). Większość artykułów Urlanisa opublikowano w tygodniku „Литературная газета”.

⁷ Б.Ц. Урланис, *Берегите мужчин!...*, *op. cit.*

między płciami. Zwracano uwagę na wzrastającą ilość rozwodów, uznając za główną ich przyczynę przemoc domową i pijaństwo mężczyzn. Szeroko opisywano socjalne i psychologiczne następstwa rozpadu rodziny jak kłopoty finansowe, choroby psychiczne, syndrom braku ojca, samotne macierzyństwo. Jednocześnie kreślono plany reform, pozwalające pokonać kryzys i ocalić radzieckie społeczeństwo przed skutkami przedwczesnej śmiertelności mężczyzn⁸.

Ostatnie lata istnienia Związku Radzieckiego, a zwłaszcza okres transformacji ustrojowej, nieoczekiwanie pogłębiły zasygnalizowany w latach 60. „kryzys męskości”. W obliczu gwałtownych zmian gospodarczych i politycznych członkowie społeczeństwa rosyjskiego byli zmuszeni przejść przyspieszony kurs przedsiębiorczości, materialnej zaradności i pomysłowości. Zdaniem socjologów w latach 90. kryzys ten odnosił się już nie tylko do płci męskiej, lecz do ogółu Rosjan, rzuconych w wir przemian:

Бывший советский человек оказался предоставленным самому себе и больше не мог рассчитывать на опеку со стороны государства. Это чувство брошенности и незащищенности стало основным чувством людей в 90-е годы⁹.

Można zatem skonstatować, że w ostatniej dekadzie XX wieku rosyjskie społeczeństwo zostało dotknięte zanikiem odwagi, poczuciem odrzucenia ze strony państwa i duchowym zastojem. Według statystyk mężczyznom w przeważającej większości było znacznie trudniej zaakceptować prawa wolnorynkowej gospodarki. Masowe zwolnienia z zakładów pracy, restrukturyzacja fabryk, prywatyzacja przedsiębiorstw powodowały zagubienie w nowej rzeczywistości i rozczarowanie zmianami. Do wcześniejszych symptomów kryzysu męskości (używki, niezdrowy styl życia, skłonności do przemocy) dołączyły nowe: pasywność i poczucie niespełnienia spowodowane brakiem możliwości zarobkowych i utratą statusu „głowy rodziny”. W nowej sytuacji ekonomicznej znacznie szybciej odnalazły się kobiety, które wobec bezradności mężów były zmuszone zająć się organizacją życia w okresie ustrojowych przemian. Z powodzeniem łączyły zajęcia domowe z pracą za-

⁸ Wśród reform proponowano m.in. stworzenie ośrodków pomocy dla mężczyzn uzależnionych od alkoholu i narkotyków, akcje promujące zdrowy styl życia oraz podnoszące świadomość konieczności troski o własne zdrowie, łatwiejszy dostęp do lekarzy specjalistów, udoskonalenie systemu BHP w miejscach pracy. Zob. Е. Здравомыслова, А. Темкина, *Кризис маскулинности в позднесоветском дискурсе*, w: *О муже(Н)ственности. Сборник статей*, (red.) С.А. Ушакин, Москва 2002, s. 432-451.

⁹ П. Богданова, *Девяностые: предпосылки «новой драмы»*, „Современная драматургия” 2016, № 1, s. 207.

wodową (niekiedy na dwóch etatach) i sugerowaną jeszcze przez Urlanisa opieką nad życiowym partnerem: „Rosyjska kobieta postponowana w czasach carskich, boleśnie «równouprawniona» i «uwolniona» w czasach radzieckich – po transformacji bierze na siebie wszelkie trudy codzienności”¹⁰.

Koniec lat 80. to także czas wzmożonej aktywności kobiet na gruncie rosyjskiej literatury. Janina Sałajczykowa zauważa, że wśród autorek znalazły się kobiety, piszące nie tylko „w ramach tzw. «literatury kobiecej», «damskiej», sytuującej się w sferze sztuki masowej, popularnej, lecz [także] w ramach literatury «wysokiej», «poważnej» [...]”¹¹. Badaczka zwraca także uwagę na interesujący nas wyróżnik prozy kobiet, w której zaznacza się: „[...] swoiście służebna i drugorzędna rola mężczyzn [...]”¹². W podobny sposób charakteryzuje twórczość kobiet Tatiana Rowieńska:

Практически все писательницы хотят убедит нас, что на самом деле мужчина – это слабый, с детства испуганный мальчик, в решающие моменты, требующие его непосредственного участия, вьющийся в истерике, убегающий от ответственности или маскирующий свою слабость под маской хама, насильника и тирана. Образ мужчины – Бога, творца, учителя на страницах женской прозы рассыпается в прах, и на его месте оказывается физически или душевно и психически неполноценный¹³.

„Kryzys męskości” schyłku XX wieku objawił się w prozie kobiet „śmiercią bohatera” („смерть героя”¹⁴) i postawieniem na jego miejsce bohaterki niezaangażowanej w sprawy polityczne, niepretendującej do roli obroń-

¹⁰ E. Pogonowska, *Męski «deficyt»...*, op. cit., s. 39.

¹¹ J. Sałajczykowa, *Współczesna proza kobiet: Marina Palej i Ludmiła Ulicka*, „Studia Rossica” 1999, nr VII, s. 269. Do autorek sytuujących się w kręgu literatury wysokiej badaczka zalicza m.in.: Ludmiłę Pietruszewską, Tatianę Tołstoj, Ludmiłę Ulicką, Walerię Narbikową, Marinę Palej, Ninę Sadur.

¹² *Ibidem*. Do innych cech literatury kobiet tego okresu J. Sałajczykowa zalicza: eksponowanie postaci kobiecych, zgłębianie stanu ducha bohaterek, rezygnacja z wpisywania losów w społeczne i polityczne warunki uwikłania. Dodajmy, że właściwością rosyjskiej literatury kobiet końca XX wieku jest także autobiografizm rozumiany jako autoprezentacja żeńskiego „ja” z akcentem na specyficzną kobiecą subiektywność przekazu, szczerość i autentyczność. Zob. więcej: И. Жеребкина, *Женская автобиография как особый тип «женского письма»*, w: eadem, *Феминистская литературная критика*, <http://www.owl.ru/library/004t.htm>, data dostępu: 28.09.2020; Н. Пушкарева, *У истоков женской автобиографии в России*, „Филологические науки” 2000, № 3, s. 62-70. M. Kowalska, *«Wyznanie» czy «wyzwanie»? – proza autobiograficzna Marii Arbatowej*, w: *Spowiedź i kazanie w kulturze i literaturze*, (red.) E. Kozak, A. Pogoda-Kołodziejak, Siedlce 2020, s. 185-198.

¹³ Т.А. Ровенская, *Женская проза конца 1980-х – начала 1990-х годов (проблематика, ментальность, идентификация)*, дисс. на соиск. уч. степени канд. филол. наук, Москва 2001, s. 169.

¹⁴ *Ibidem*, s. 168.

cy ojczyzny, lecz zmagającej się z codziennością matki i żony, zdolnej do heroicznych czynów w prywatnym życiu.

Wyjątkowo przekonująco obraz zaradnej i przedsiębiorczej kobiety wypada w prozie Marii Arbatowej¹⁵. Pisarka, zaangażowana w rosyjski ruch feministyczny, w większości utworów sytuuje postać żeńską na pierwszym planie wydarzeń, pozostawiając męskich bohaterów w tle. Do grona bohaterek będących, według Haliny Mazurek, „probierzem wolności, samookreślenia i samostanowienia”¹⁶ można włączyć redaktorkę czasopisma *Linę* z opowiadania *Na tle Puszkina... I ptaszek leci* (*На фоне Пушкина... И птичка вылетает* 1997), malarkę Irinę z powieści *Wizyta niestarej damy* (*Визит нестарой дамы*, 1997), Aleksandrę – dyrektorkę prywatnego studia telewizyjnego z noweli *Mobilne więzi* (*Мобильные связи*, 1998), a także dziennikarkę Jelenę z dyptyku *Siedem lat poszukiwań*¹⁷ (*Семилетка поиска*, 2003). Kobiety te łączy aktywność na polu zawodowym, inteligencja, wykształcenie oraz, co ważne, brak satysfakcji ze związków z mężczyznami i wynikające z tego rozczarowanie partnerami. Wszystkie mają za sobą rozwody lub tkwią w skomplikowanych relacjach uczuciowych. Niepowodzenia na polu więzi damsko-męskich tłumaczą nieprzystosowaniem większości mężczyzn do życia w nowych ekonomicznych warunkach wymagających sprytu i jasno sprecyzowanych celów, o realizację których należy walczyć:

Коррозия прошлого Линоного брака началась с экономических реформ, когда семья осталась без денег. [...] В бессильной злобе на реформы муж слонялся по квартире, вымещая ее на семье¹⁸.

¹⁵ Samowystarczalne i aktywne postaci żeńskie są także pierwszoplanowymi bohaterkami utworów dramaturgicznych Marii Arbatowej. Zob. Л.С. Кислова, *Образ деловой женщины в современной отечественной драматургии*, w: *Современная российская и европейская драма и театр*, (red.) Т.Г. Прохорова, Е.Н. Шевченко, Казань 2017, s. 38-44; Л. Кислова, «Территория женщин: героиня драматургии М. Арбатовой в поисках гендерной самоидентификации», *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Russologica* 2013, nr 6, s. 82-90; M. Kowalska, *Rozważania o wolności wewnętrznej (inspirowane dramaturgią Marii Arbatowej)*, w: *Maski wolności w dramacie XX i XXI wieku*, (red.) L. Mięowska, P. Charko-Klekot, A. Tyka, Katowice 2019, s. 175-190; M. Kowalska, *Doświadczenie kobiecości według Maszy Arbatowej (na przykładzie wybranych utworów dramaturgicznych i biografii autorki)*, „Prace Komisji Kultury Słowian” 2015, t. 11, s. 39-54.

¹⁶ H. Mazurek, «Lekcje Europy» według Marii Arbatowej, w: *Piastunki rosyjskiej Europy. W kręgu koneksji kulturowych Wschodu i Zachodu*, (red.) W. Laszczak, Fichtenwalde 2004, s. 211.

¹⁷ Utwór ten, opublikowany w 2003 roku, nie włącza się w zasygnalizowany w tytule artykułu zakres czasowy prezentowanych źródeł literackich. Niemniej jednak postać Jeleny i jej damsko-męskich relacji jest dobrym przykładem „kryzysu męskości” widocznego w postawie rosyjskich mężczyzn w latach 90. Zob. М. Хлыстова, *Новая русская женщина в романе «Семилетка поиска»*, w: *eadem*, *Проза Марии Арбатовой. Герои, конфликты, идиостиль*, Saarbrücken 2011, s. 63-67.

¹⁸ М. Арбатова, *На фоне Пушкина... И птичка вылетает*, w: *eadem*, *Меня зовут женщина. Автобиографическая проза*, Москва 1999, s. 381.

Arbatowa uwypukla syndromy kryzysu męskości, które ze zdwojoną siłą dały o sobie znać w latach 90. Świadectwem powyższego mogą być fragmenty wybranych utworów:

Муж метался в кризисе невостребованности, заработанные Линой деньги бесили его, разрушая картину мира. Голодная смерть семьи казалась ему достойным аргументом в споре с реформаторами, который он вел через телеэкран¹⁹.

Крах социального статуса заслонил для него не только семью, но и весь мир. [...] Казалось, что вся последняя жизнь Виктора сосредоточилась вокруг обиды на Александрина успешность²⁰.

Сначала было его жалко, но зарабатывать денег, хозяйство плюс ежедневная работа психоаналитиком с собственным мужем подкосили меня. [...] Я тогда не понимала, что это с большинством мужиков моего поколения случилось²¹.

W prozie Arbatowej mężczyźni są drugoplanowymi postaciami, a ich słabość i niemoc stają się siłą napędową dla bohaterek zorientowanych na samorealizację, dążących do osiągnięcia wewnętrznej wolności. Sprzeciw wobec zaradności partnerek wynika z zakorzenionego w mężczyznach obrazu domu rodzinnego. Autorka przekonuje, że źródło kryzysu znajduje się w dzieciństwie, a dokładnie w braku męskich wzorców i przejawiających nadopiekuńczość matkach:

Мы вообще поколение, выращенное тоталитарными матерями. Отцы реализовались на работе, принимая дома цвет пейзажа и полную подчиненность женам. Они могли отрываться, пить, гулять, предпочитать дружков семье, проигрывать в преферанс, давать в зубы, но это была отвязанность подростков, и жены прощали ее скорее, чем попытку переставить рюмки в серванте или выразить мнение по поводу воспитания детей²².

W świetle powyższego cytatu zrozumiałym staje się charakterystyczne dla prozy kobiet omawianego okresu infantylizowanie postaci mężczyzn, obrazowanie ich jako nieporadnych „wiecznych dzieci”:

В рассказах Т. Толстой, Р. Полищук, Л. Петрушевской, Э. Корниловой, Л. Исуповой мужчина предстает убогим, слабым, беззащитным – вечным мальчиком,

¹⁹ *Ibidem*, s. 382.

²⁰ *Eadem*, *Мобильные связи*, w: *eadem*, *Мобильные связи*, Москва 2009, s. 292-294.

²¹ *Eadem*, *Визит нестарой дамы*, Москва 2008, s. 174.

²² *Ibidem*, s. 178.

маменькиным сыночком. Он рисуется неполноценным ребенком со всеми чертами дегенеративности, как болезненное отклонение от нормы²³.

Pisarki dekonstruuja tradycyjny wizerunek rosyjskiego mężczyzny, wskazując na syndrom braku ojca jako przyczynę kryzysu stosunków damsko-męskich. Psychologowie stoją na stanowisku, że w relacji z synem ojciec często stanowi wzór męskości, czyli obraz tego, jaki powinien być mężczyzna²⁴. Relacja z ojcem pozwala zrozumieć zasady komunikacji z rówieśnikami, wypracować sposoby rozwiązywania problemów w domu i poza nim, a także wpływa na dojrzałość emocjonalną. Fizyczna lub duchowa nieobecność ojców w czasach radzieckich (безотцовщина – za B. Uralnis) wpływała na zwiększenie roli wychowawczej matek. Nie dziwi zatem fakt, że mężczyźni w Rosji w przeważającej większości dorastali bez pożądanego wzorca męskości, za to w cieniu apodyktycznych rodziców. Proza kobiet często odnosi się do macierzyńskiej więzi, przedstawiając matki jako wymagające i srogie wobec córek²⁵, w odniesieniu do synów przejawiające wyjątkową czułość i wyrozumiałość. Literackim przykładem może posłużyć opowieść Ludmiły Pietruszewskiej *Jest noc* (*Время ночь*, 1992), w której obserwujemy złożoność stosunków matki i dzieci. Samotna Anna Andrianowna w niepowodzeniach życiowych córki dopatruje się właśnie skutków braku ojca: „Известно, что девочки, у которых ушел отец из семьи, на всю жизнь имеют комплекс брошенных жен”²⁶. Jednak w odniesieniu do syna bohaterka popełnia wszystkie możliwe błędy, by ostatecznie wydać społeczeństwu kolejnego nieobecnego męża i ojca:

Через год он и прыгнул, но уже от жены и не в нашей перенаселенной квартире. Честно говоря, покончил со своим прошлым здорового бугая, который уже отсидел за драку в то время, в какое другие служат в армии. Любовь, любовь и еще раз любовь и жалость к нему руководили мною, когда он вышел из колонии²⁷.

²³ T.A. Ровенская, *Женская проза...*, op. cit., s. 187.

²⁴ Zob. m.in. F. Nembrini, *Między ojcem a synem. O budowaniu relacji*, Kraków 2015; M. Tracz, *Znaczenie obecności ojca i jego wpływ na całościowy rozwój syna*, <https://www.psychologia.net.pl/artukul.php?level=630>, data dostępu: 30.09.2020; K. Pospiszyl, *Ojciec a wychowanie dziecka*, Warszawa 2007.

²⁵ Na temat literackich obrazów relacji matki i córki zob. M. Kowalska, *Matka i córka – trudna relacja (na materiale rosyjskiej literatury kobiet)*, w: *Kobiety w Europie Środkowo-Wschodniej w perspektywie interdyscyplinarnej*, (red.) J. Getka, I. Krycka-Michnowska, Warszawa 2020, s. 203-216.

²⁶ Л. Петрушевская, *Время ночь*, <https://www.rulit.me/books/vremya-noch-read-21801-10.html>, data dostępu: 30.09.2020.

²⁷ *Ibidem*.

Narratorka kształtuje obraz matki cierpiącej, celowo podkreślając własne podobieństwo do zbiorowego portretu matek z utworu *Requiem* Anny Achmatowej. W oczach bohaterki Andriej jest męczennikiem wymagającym materialnej i duchowej pomocy. W kryminalnym życiu syna widzi ona jedynie wpływ niewłaściwego środowiska. Jego niechęć do pracy tłumaczy bólem nerwu stopy, będącego następstwem pijackiego skoku z pierwszego piętra. Za awantury i przemoc domową wini synową. Pierwszoosobowa narracja pozwala wnikać w uczucia i myśli matki, jednak nakreślony obraz dorosłego syna, męża i ojca nie pozostawia wątpliwości, że jest to nieodpowiedzialny mężczyzna bez celu w życiu, w sytuacji zagrożenia uciekający w ramiona matki.

Temat braku ojca w prozie kobiet został zaprezentowany także z perspektywy córek. Rowieńska zauważa: „Кризис доверия, надежд и ожиданий, связанных с мужчиной, для многих героинь – родом с детства”²⁸. W przeważającej większości utworów bohaterki zmagają się z nieobecnością ojca i syndromem dziewczyny z rozbitej rodziny²⁹. Uczucia dziewczynek względem ojca – rozpięte między uwielbieniem a nienawiścią – powodują emocjonalny dysonans. Bohaterka opowiadania Rady Poliszczuk *Symfonia pożegnalna* (*Прощальная симфония*, 1991) początkowo mitologizuje postać głowy rodziny:

Надо знать, что мы с мамой боготворили отца. Он был нашим кумиром, идиолом. [...] Уйдя от нас, он лишил нас всего сразу — любви, мечты, ожидания и надежды на счастье. Без него мы никак не могли придумать, для чего мы живем, и бестолково суетились, пытаясь отвлечь друг друга от горьких мыслей³⁰.

Dla dziewczynki odejście ojca z domu stało się życiową katastrofą, mającą skutki w dojrzałym życiu: „Мой характер изначально был замешан на беспредельной любви к отцу. Эта же любовь породила мои

²⁸ Т.А. Ровенская, *Женская проза...*, *op. cit.*, s. 173. Na temat braku ojca w prozie kobiet lat 90. zob. także: И. Жеребкина, *Гендерные 90-е или фаллоса не существует*, Санкт-Петербург 2003, s. 182-185; Т. Ровенская, *Как стать настоящей женщиной или практики женской телесной инициации глазами современной женской литературы*, „Гендерные исследования” 2003, № 9, <http://kcs.net.ua/gurnal/gurnal-09-04.pdf>, data dostępu: 30.09.2020.

²⁹ Syndrom DDD (syndrom dorosłego dziecka z rodziny dysfunkcyjnej) jest doświadczany przez osoby wychowane w rodzinach, w których rodzice nie wypełniają prawidłowo swoich podstawowych funkcji, narażając dziecko między innymi na przemoc fizyczną i psychiczną, brak wsparcia oraz uwagi, dorastanie w poczuciu zagrożenia i niepewności czy przejmowania na siebie obowiązków, które w naturalny sposób powinni realizować opiekunowie. Zob. m.in. E. Herzyk, *Dorośle dziewczynki z rodzin dysfunkcyjnych*, Gdynia 2019.

³⁰ Р. Полищук, *Прощальная симфония*, <http://reading-hall.ru/publication.php?id=11334>, data dostępu: 30.09.2020.

безжалостность и бескомпромиссность — два мощных стержня, определявших мою суть долгие годы”³¹. Córki zmagają się także z duchową nieobecnością rodziciela. W jego braku zaangażowania w gospodarstwo domowe i kwestie wychowawcze widzą rodzaj ucieczki przed zobowiązaniami: „Отцы реализовались на работе, принимая дома цвет пейзажа и полную подчинённость жёнам. [...] домашнее хозяйство проходило по графе «занятие, недостойное мужчины»”³². W prozie kobiet odnajdujemy obraz ojca oderwanego od rodziny, fizycznie lub duchowo nieobecnego, co bohaterka opowiadania Swietłany Wasiliewej konstatuje słowami: „Отцы уходят на всегда. Они умирают живыми и воскрешать их негде”³³. Temat ojcostwa zawiera także liczne obrazy przemocy domowej, niepostrzeżonej męskiej agresji, zdrad i pijaństwa (np. *Ловля майских жуков* Mariny Karpowej, *Упавшая* Pietruszewskiej, *Аль-Амр* Larysy Fomienko). Rodzinne tragedie powodują strach przed ojcem, poczucie odrzucenia i wpływają na brak zaufania do mężczyzn: „Ненадежность и отступничество отца – это одновременно и ненадежность мужа, который «уходит как канатоходец, чем быстрее, тем безопаснее»”³⁴.

Proza kobiet końca XX wieku wprowadziła do rosyjskiej literatury nowe oblicze mężczyzny. Pisarki wnikają w świat męskiej codzienności, szarej powszedniości, unikając opisów ekstremalnych sytuacji, zmuszających do heroicznej postawy. Dlatego też uogólniony portret mężczyzny zawiera w sobie wiele negatywnych cech: lekkomyślność, unikanie odpowiedzialności, postawę eskapistyczną, niepewność, pasywność. Kobiety багаż doświadczeń stoi w opozycji do stereotypowych żeńskich wyobrażeń o idealnym mężczyźnie: herosie, rycerzu, obrońcy, przyjacielu, kochanku. Na jego miejsce autorki stawiają mężczyznę wybrakowanego, zagubionego, słabego psychicznie, choć przejawiającego siłę fizyczną w aktach przemocy względem kobiet (sadyzm jest powtarzającym się motywem utworów Fomienko, np. *Акула*, *Аль-Амр*, *Буйволенок*). Duchową nieobecność mężczyzn niektóre autorki akcentują poprzez wprowadzenie postaci oderwanego od rzeczywistości marzyciela lub artysty. W opowieści *Сонечка* (*Сонечка*, 1992) Ulicka prezentuje binarność postaci kobiecej i męskiej. Stereotypowe ujęcie kobiecości

³¹ *Ibidem*.

³² М. Арбатова, *Визит нестарой дамы...*, *op. cit.*, s. 178

³³ С. Васильева, *Отец умер*, w: *Не помнящая зла. Новая женская проза (сборник)*, Москва 1990, s. 29.

³⁴ Т.А. Ровенская, *Женская проза...*, *op. cit.*, s. 178.

rozumianej jako uległość, niezdolność do czynu, potrzeba „męskiego silnego ramienia”, z biegiem akcji ulega modyfikacji:

Сама Сонечка превратилась из возвышенной девицы в довольно практичную хозяйку. Ей страстно хотелось нормального человеческого дома [...]. Во имя этой великой цели Соня работала на двух работах, строчила ночами на машинке и втайне от мужа копила деньги³⁵.

Tytułowa bohaterka przeobraża się w zaradną gospodynię domową, gotową do poświęceń w imię rodzinnego szczęścia. Tym samym stanowi wsparcie dla męża i pomaga mu rozwijać talent malarski. Z czasem Robert przestaje być w domu, a swoje pasje przekierowuje na dużo młodszą kochankę: „[...] притяжение дома ослабло и жизнь Роберта Викторовича все более перемещалась в мастерскую, а мастерская мягко и своднически принимала в себя молчаливую любовницу”³⁶. Zdaniem Olgi Dark, cechą płci męskiej jest postawa neutralna³⁷, która staje się rękojmnią nieprzystosowania do życia i stwarza szansę ucieczki od trudnej rzeczywistości. Przykładem może pozostać wczesna twórczość Tolstoja, w której pojawia się bohater-marzyciel zawieszony między fantazją a realnym światem (m.in. *Ночь, Пеперс*). Jest to kolejny sposób prezentacji nieobecności mężczyzny.

Pisarki zwracają także uwagę na problem braku odpowiedzialności mężczyzn i ich skłonność do unikania sytuacji wymagających zdecydowania i siły woli. Kwestia ta wiąże się z wyjątkowo często opisywanymi w prozie kobiet zabiegami aborcyjnymi, a więc tematem tabuizowanym w oficjalnym radzieckim dyskursie³⁸. Niniejszy artykuł nie dotyczy motywów skłaniających kobiety do przerwania ciąży czy też radzieckich praktyk aborcyjnych, które stanowią oś tematyczną licznych tekstów z kręgu prozy kobiet. Warto zaznaczyć jednak, że w większości utworów poruszających tę problematykę autorki zwracają uwagę na fakt, że decyzję o życiu dziecka muszą podjąć sa-

³⁵ Л. Улицкая, *Сонечка*, <https://topreading.ru/bookread/126244-lyudmila-ulickaya-sonetchka/page-5>, data dostępu: 01.10.2020.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ О. Дарк, *Женские антиномии*, „Дружба народов” 1991, № 4, s. 258.

³⁸ Problem aborcji, jak również ciąży i porodu wpisuje się w szerszy kontekst kobiecej cielesności i represjonowanego podmiotu żeńskiego obecnych w prozie kobiet lat 90-tych. Zob. И. Жеребкина, *Гендерные 90-е...*, *op. cit.*; М.П. Абашева, Н.В. Воробьева, *Русская женская проза на рубеже XX-XXI веков*, Пермь 2007; M. Kowalska, *Wybrane aspekty ewolucji prozy kobiet – dwa pokolenia*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 2020, nr 30, s. 113-127, DOI: 10.31261/RS.2020.30.07.

modzielnie. W sposób bezkompromisowy wypowiada się na ten temat Arbatowa:

Мужчина поработил тебя логикой расплаты за твою беременность в одиночестве, его противозачаточные модели привели к тому, что убийцей становишься ты, и только ты³⁹.

Z refleksją pisarki współbrzmi spostrzeżenie badaczki rosyjskiej prozy kobiet: „Аборт в женской прозе – это всегда монолог, обращенный непосредственно к Нему – обобщенному воплощению мужского начала и маскулинной системы ценностей”⁴⁰. Tragizm sytuacji zasadza się także na przekonaniu, że przerwanie ciąży jest traktowane jako akt agresji przeciwko kobiecemu ciału i odbywa się przy milczącej zgodzie ojca dziecka. Autorka *Mobilnych więzi* tłumaczy to słabością mężczyzn: „он маленький, слабый и должен держать тебя в своей власти [...]”⁴¹. Pisarka ma na myśli władzę mężczyzn nad kobietą cielesnością i seksualnością, jedyną strefą, nad którą może dominować płeć męska. Należy przyznać rację Pogonowskiej, która pisze: „[...] seksualne zdominowanie kobiet w Rosji jest próbą wyparcia i zakamuflowania współczesnego kryzysu męskości”⁴².

„Kryzys męskości” jest jedną z dominant tematycznych prozy kobiet końca ubiegłego wieku. Zarówno kolejne tomy utworów Nowych Amazonek, jak i indywidualne projekty literackie Ulickiej, Pietruszewskiej, Arbatowej i wielu innych autorek odkrywały przed czytelnikami publicznie niewypowiedzianą słabość płci męskiej i burzyły zakorzeniony w kulturze stereotyp męskości. Pisarki starały się udowodnić, że miano „słabej płci” odnosi się do mężczyzn. Dekonstruowały mit męskości oparty na wyobrazeniach o człowieku czynu, odwagi i honoru. Bohater zdjęty z piedestału okazał się być nieporadny w sferze życia prywatnego, słaby i zagubiony, niestabilny emocjonalnie i wymagający szczególnej troski. W kręgu pytań otwartych pozostanie to, w jakim stopniu Rosjanki odniosły się do literackiej odsłony „kryzysu męskości” oraz czy proza kobiet mogła stanowić dla nich motywację do wyjścia z patriarchalnych układów społecznych. Tematem dalszych rozważań może być także kwestia symptomów „kryzysu męskości” w nowym tysiącleciu. Wszak, jak podkreślał Łotman,

³⁹ М. Арбатова, *Аборт от нелюбимого*, w: *eadem*, *Меня зовут женщина...*, *op. cit.*, s. 265.

⁴⁰ Т. Ровенская, *Как стать настоящей женщиной...*, *op. cit.*

⁴¹ М. Арбатова, *Аборт от нелюбимого...*, *op. cit.*, s. 265.

⁴² Е. Pogonowska, *Мęski «deficyt»...*, *op. cit.*, s. 33.

Характер женщины весьма своеобразно соотносится с культурой эпохи. С одной стороны, женщина с ее напряженной эмоциональностью, живо и непосредственно впитывает особенности своего времени, в значительной мере обгоняя его. В этом смысле характер женщины можно назвать одним из самых чутких барометров общественной жизни⁴³.

Bibliografia

- Herzyk E., *Dorośle dziewczynki z rodzin dysfunkcyjnych*, Gdynia 2019.
- Kowalska M., «Wyznanie» czy «wyzwanie»? – proza autobiograficzna Marii Arbatowej, w: *Spowiedź i kazanie w kulturze i literaturze*, (red.) E. Kozak, A. Pogoda-Kołodziejak, Siedlce 2020, s. 185-198.
- Kowalska M., *Doświadczenie kobiecości według Maszy Arbatowej (na przykładzie wybranych utworów dramaturgicznych i biografii autorki)*, „Prace Komisji Kultury Słowian” 2015, t. 11, s. 39-54.
- Kowalska M., *Matka i córka – trudna relacja (na materiale rosyjskiej literatury kobiet)*, w: *Kobiety w Europie Środkowo-Wschodniej w perspektywie interdyscyplinarnej*, (red.) J. Getka, I. Krycka-Michnowska, Warszawa 2020, s. 203-216.
- Kowalska M., *Rozważania o wolności wewnętrznej (inspirowane dramaturgią Marii Arbatowej)*, w: *Maski wolności w dramacie XX i XXI wieku*, (red.) L. Mięowska, P. Charko-Klekot, A. Tyka, Katowice 2019, s. 175-190.
- Kowalska M., *Wybrane aspekty ewolucji prozy kobiet – dwa pokolenia*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 2020, nr 30, s. 113-127, DOI: 10.31261/RSL.2020.30.07.
- Mazurek H., «Lekcje Europy» według Marii Arbatowej, w: *Piastunki rosyjskiej Europy. W kręgu koneksji kulturowych Wschodu i Zachodu*, (red.) W. Laszczak, Fichtenwalde 2004, s. 211-224.
- Nembrini F., *Między ojcem a synem. O budowaniu relacji*, Kraków 2015.
- Pogonowska E., *Męski «deficyt» i «kobieca twarz Rosji»*, „Przegląd Rusycystyczny” 2015, nr 3 (151), s. 27-42.
- Pospiszyl K., *Ojciec a wychowanie dziecka*, Warszawa 2007.
- Sałańczkowska J., *Współczesna proza kobiet: Marina Palej i Ludmiła Ulicka*, „Studia Rossica” 1999, nr VII, s. 269-278.
- Sołżenicyn A., *Krąg pierwszy*, tłum. J. Pomianowski, Warszawa 1997.
- Tracz M., *Znaczenie obecności ojca i jego wpływ na całościowy rozwój syna*, <https://www.psychologia.net.pl/artukul.php?level=630>.
- Абашева М.П., Воробьева Н.В., *Русская женская проза на рубеже XX-XXI веков*, Пермь 2007.

⁴³ Ю. Лотман. *Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII-начало XIX века)*, https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Lotman/02.php, data dostępu: 02.10.2020.

- Арбатова М., *Аборт от нелюбимого*, w: *eadem*, *Меня зовут женщина. Автобиографическая проза*, Москва 1999, s. 261–285.
- Арбатова М., *Визит нестарой дамы*, Москва 2008.
- Арбатова М., *Мобильные связи*, w: *eadem*, *Мобильные связи*, Москва 2009, s. 267–315.
- Арбатова М., *На фоне Пушкина... И птичка вылетает*, w: *eadem*, *Меня зовут женщина...*, Москва 1999, s. 375–461.
- Арбатова М., *Семилетка поиска*, t. 1–2, Москва 2003.
- Богданова П., *Девяностые: предпосылки «новой драмы»*, „Современная драматургия” 2016, № 1, s. 206–212.
- Васильева С., *Отец умер*, w: *Не помнящая зла. Новая женская проза (сборник)*, Москва 1990, s. 13–35.
- Дарк О., *Женские антиномии*, „Дружба народов” 1991, № 4, s. 257–269.
- Жеребкина И., *Женская автобиография как особый тип «женского письма»*, w: *eadem*, *Феминистская литературная критика*, <http://www.owl.ru/library/004t.htm>.
- Жеребкина И., *Гендерные 90-е или фаллоса не существует*, Санкт-Петербург 2003.
- Здравомыслова Е., Темкина А., *Кризис маскулинности в позднесоветском дискурсе*, w: *О муже(N)ственности. Сборник статей*, (red.) С.А. Ушакин, Москва 2002, s. 432–451.
- Кислова Л.С., *«Территория женщин»: героиня драматургии М. Арбатовой в поисках гендерной самоидентификации*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Russologica” 2013, nr 6, s. 82–90.
- Кислова Л.С., *Образ деловой женщины в современной отечественной драматургии*, w: *Современная российская и европейская драма и театр*, (red.) Т.Г. Прохорова, Е.Н. Шевченко, Казань 2017, s. 38–44.
- Лотман Ю., *Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII–начало XIX века)*, https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Lotman/02.php.
- Лотман Ю.М., *Декабристы в повседневной жизни. (Бытовое поведение как историко-психологическая категория)*, <http://vivovoco.astronet.ru/vv/papers/lotman/declot.htm>.
- Петрушевская Л., *Время ночь*, <https://www.rulit.me/books/vremya-noch-read-21801-10.html>.
- Полищук Р., *Прощальная симфония*, <http://reading-hall.ru/publication.php?id=11334>.
- Пушкарева Н., *У истоков женской автобиографии в России*, „Филологические науки” 2000, № 3, s. 62–70.
- Ровенская Т.А., *Женская проза конца 1980-х – начала 1990-х годов (проблематика, ментальность, идентификация)*, дисс. на соиск. ученой степ. канд. филолог. наук, Москва 2001.

- Ровенская Т.А., *Как стать настоящей женщиной или практики женской телесной инициации глазами современной женской литературы*, „Гендерные исследования” 2003, № 9, <http://kcgs.net.ua/gurnal/gurnal-09-04.pdf>.
- Улицкая Л., *Сонечка*, <https://topreading.ru/bookread/126244-lyudmila-ulickaya-sonechka/page-5>.
- Урланис Б.Ц., *Берегите мужчин!*, „Литературная газета” 2020, № 2-3 (6721), <https://lgz.ru/article/-2-6721-22-01-2020/beregite-muzhchin/>.
- Хлыстова М., *Проза Марии Арбатовой. Герои, конфликты, идиостиль*, Saarbrücken 2011.
- Хлыстова М., *Новая русская женщина в романе «Семилетка поиска»*, w: *eadem*, *Проза Марии Арбатовой. Герои, конфликты, идиостиль*, Saarbrücken 2011, s. 63-67.